

М. П. КУЧЕРА

ДО ПИТАННЯ ПРО ДРЕВНЬОРУСЬКЕ МІСТО УСТЯ НА р. ТРУБІЖ

У древньоруському літопису Устя згадується двічі в зв'язку з набігами половців на Переяслав. Під 1096 р. літопис повідомляє, що «воя Куря с половци оу Переяславля и Оустье пожже»¹. Друга згадка відноситься до 1136 р., коли половці «придоша к Переяславлю и многи пакости створиша и Оустье пожгоша...»².

Перші дослідники історичної географії цілком слушно вважали, що літописне місто Устя знаходилось в гирлі Трубежа, тобто на південь від Переяслава, розташованого на цій же річці. Цю думку категорично висловив М. Максимович, посилаючись на те, що в 1867 р. під час великої повені в гирлі Трубежа було розмито замулені піском залишки кам'яної споруди, нібито церкви, яких він сам, проте, не оглядав. По уламку цеглини, присланому Максимовичу як зразок будівельного матеріалу, він датував споруду XI ст.³

Найвизначніший історик Переяславської землі В. Ляскоронський також вважав, що літописне Устя повинно було знаходитись у гирлі Трубежа⁴. Цю думку сприйняли й радянські вчені. Так, М. М. Тихомиров, ґрунтуючись на згадуваному повідомленні Максимовича про виявлення залишків церковної споруди, припускав, що місто Устя, можливо, виникло навіть раніше, ніж Переяслав⁵. Згадку про Устя знаходимо в праці М. К. Каргера, присвяченій розкопкам залишків древньоруського Зарубського монастиря, розташованих перед гирлом Трубежа, на протилежному березі Дніпра. В цій праці М. К. Каргер згадує про наявність в гирлі Трубежа городища, яке, ймовірно, залишилось від древньоруського міста Устя⁶. Дещо іншої точки зору дотримується П. О. Раппопорт. Не торкаючись думок своїх попередників, він схильний ототожнювати літописне Устя з древньоруським городищем біля с. Городище Переяслав-Хмельницького району⁷. Проте для такого твердження немає жодних підстав. Це городище розташоване за 9 км на південь від гирла Трубежа та за 4 км на схід від Дніпра⁸. Правда,

¹ ПСРЛ, т. I, вып. 1, Л., 1926, стор. 231; Куря — ім'я половецького хана.

² ПСРЛ, т. I, вып. 2, Л., 1927, стор. 303.

³ М. А. Максимович. Об издании Несторовой летописи и о городе Устье.— Избранные произведения, т. II, К., 1877, стор. 354.

⁴ В. Ляскоронский. История Переяславской земли, К., 1897, стор. 163.

⁵ М. Н. Тихомиров. Древнерусские города, М., 1956, стор. 310, 316.

⁶ М. К. Каргер. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб.— СА, XIII, М., 1950, стор. 46.

⁷ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.— МИА, № 52, М., 1956, стор. 42.

⁸ Городище досліджувалось автором у 1963 р.

П. О. Раппопорт вказує що згадане городище знаходиться біля стародавнього гирла Трубежа. Але це також не відповідає дійсності, оскільки стародавня долина нижньої течії Трубежа, по якій проходить і сучасне русло, прорізає заплаву Дніпра не вздовж (тобто не в бік городища біля с. Городище), а впоперек. В той же час на карті в кінці книги П. О. Раппопорт позначає місто Устя в сучасному гирлі Трубе-

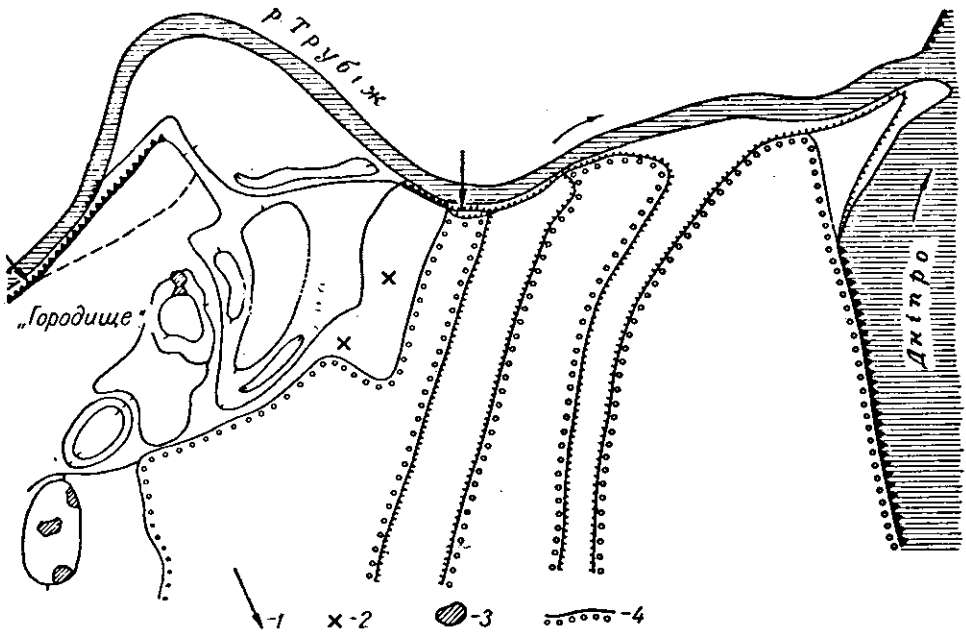

Рис. 1. План древньоруського поселення в гирлі р. Трубіж:

1 — крайні межі поширення культурного шару в обриві берега ріки; 2 — ями від окопів; 3 — піщані видуві; 4 — контури піщаних дюн з шелюгою.

жа, на його правому березі, як це вважали попередні дослідники. Отже, для розгляду питання про місцезнаходження літописного Устя необхідні, насамперед, археологічні відомості про гирло Трубежа.

Попереднє обстеження гирла Трубежа з метою перевірки літописної згадки про Устя було проведено М. Ю. Брайчевським і Н. М. Кравченко в 1960 р. у складі Канівської експедиції Інституту археології АН УРСР (керівник експедиції В. Й. Довженок). Тоді було встановлено, що урочище «Городище» розташоване на правому березі Трубежа на давно розвіяній і задернованій піщаній дюні. В обриві берега ріки було простежено культурний шар древньоруського часу⁹.

Оскільки гирло Трубежа підлягає затопленню у зв'язку з будівництвом Канівської ГЕС, автору цих рядків як учаснику Канівської експедиції 1964 р. було доручено ще раз перевірити наявність там пам'ятки.

При обстеженні з'ясувалося, що в древньоруський час на підвищеному правому березі Трубежа, за 0,5 км від його сучасного гирла існувало порівняно велике за площею поселення (рис. 1). Воно розташовувалось на не зовсім рівній місцевості, яка зараз перекрита шаром намитого піску. На більшій площі шар піску має товщину в середньому 20—40 см. Потужність його менша вздовж берега ріки, де його змили річкові хвилі під час весняних повенів, а далі від ріки він, навпаки, товстішає і за межами поселення переходить в піщані дюни, засаджені

⁹ М. Ю. Брайчевский, Н. М. Кравченко. Отчет о разведке в зоне строительства Каневской ГЭС в 1960 г.— Науковий архів ІА АН УРСР.

шелюгою. На цій площі, поверхня якої підвищується в середньому на 4 м над мінімальним рівнем води в річці, культурні залишки залягають в темно-сірому (майже чорному) піщанисто-глієстому ґрунті, товщиною 60—80 см. Останній становить природне покриття дніпровської заплави і нижче переходить у світло-жовтий пісок. На підвищених місцях чорного материкового ґрунту немає; тут культурні залишки залягають в піску. Площа поселення дещо задернована і використовується як пасовисько.

Судячи з поширення речових знахідок в обриві берега ріки, поселення мало розміри з півночі на південь близько 0,5 км. Крайніми з заходу місцями виявлення культурного шару є окопи в південній частині та два підвищення в північній частині, одне з яких має назву «Городище» (рис. 1). Таким чином, можна вважати, що ширина поселення становила не менше 200 м, а його площа в цілому — понад 10 га. При цьому слід враховувати, що якась частина поселення, про розміри якої судити важко, зрізана рікою (з південного сходу та з півночі). У східній частині, де Трубіж утворює коліно, до поселення примикає сегментовидна долина без культурного шару. На значному протязі по краю цієї долини, з боку ріки вздовж поселення проходить затока у вигляді замуленого каналу, глибиною 0,5—0,75 м. З цього боку, очевидно, поселення далі на схід не поширювалося. В обриві берега по заляганню чорного шару піщано-глієстого ґрунту простежується південний край поселення. Тут у давнину місцевість різко понижувалась в бік Дніпра. Культурні залишки поширюються до краю площадки, а на схилі та в пониженій частині, куди продовжується згадуваний шар чорного ґрунту, їх немає. Зараз край поселення перекритий потужним відкладенням світло-жовтого піску, який заріс шелюгою і поширюється до самого Дніпра. Отже, поселення не продовжувалось до Дніпра, воно було відмежоване від нього долиною, яка, очевидно, у пізніші часи заповнилась піском.

Культурний шар на площі поселення пошкоджений розливами Дніпра, місцями він навіть повністю розмитий. В обриві берега ріки помічаються окремі скупчення речових знахідок — насамперед уламки глиняного посуду та кістки тварин. Зустрічаються також дрібні вуглики, попіл, кусочки перепаленої глини. З інших речей в обриві берега знайдено кілька уламків залізних цвяхів, кістяну обкладку від луки сідла (рис. 2, 1), кусочок свинцю (рис. 2, 2) і залізний ніжик (рис. 2, 3). В одному місці в обриві берега помічено яму глибиною понад 1 м, з рівним дном, заповнену черноземом, попелом, уламками глиняного посуду, кістками тварин та кусками перепаленої глини.

Згадуваний бугор у північній частині поселення, який місцеві жителі іменують «Городищем», підвищується на 1—1,5 м над іншою частиною поселення. Поверхня його нерівна, з похилими краями, розмір—80×140 м. Найвища східна частина бугра в плані овалоподібна, розміром 65×90 м. Культурний шар на бугрі розмитий водою і у перевідкладеному стані замулений піском¹⁰. Верхній шар ґрунту становить світло-сірий пісок, товщиною 30—40 см, під яким залягає темний прошарок розмитого гумусу з сажею, дрібними вугликами та уламками глиняного посуду; нижче знаходиться світло-жовтий материковий пісок. Пробні шурфи показали, що початково схили бугра були дещо крутіші; зараз вони розмиті і замулені перевідкладеним культурним шаром та піском з його поверхні. В заглибині біля східного краю, де розмита поверхня бугра розвіяна вітром до материка, знаходилось багато дрібних уламків древньоруської кераміки. В одному місці на дні видува

¹⁰ За свідченням місцевих жителів, «Городище» заливається водою не дуже часто, лише у роки великих повенів.

було помічено чорну пляму, яка після розчистки виявилась невеликою округлою ямою, діаметром зверху 90 см, внизу — 30 см, заглибленою в материк на 0,5 м. В ямі, заповненій гумусованою землею з сажою та дрібними вугликами, знаходилось 36 уламків древньоруської кера-

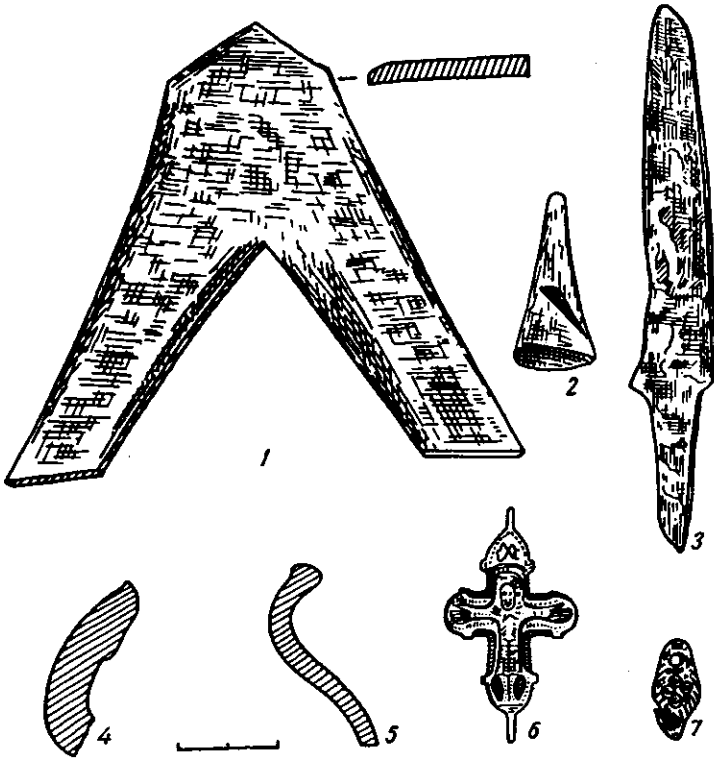

Рис. 2. Речові знахідки з гирла р. Трубіж.

міки і кілька дрібних уламків кісток тварин. Керамічні уламки зустрінуто також в інших місцях бугра, переважно в його підвищеній східній частині.

На другому бугрі, розташованому за 100 м на захід від «Городища», незначні скупчення керамічних уламків виявлено в розмивах та видувах лише в східній частині.

На цьому бугрі, як і на «Городищі», залишки культурного шару перемішані з намитим піском.

Древньоруський керамічний матеріал на поселенні відноситься переважно до XII—XIII ст. В поодиноких випадках зустрінуто уламки горщиків XI ст. За формою глиняний посуд аналогічний до древньоруського посуду з інших пунктів Середнього Подніпров'я. Горщики XI ст. мають характерні манжетоподібні вінця так званого «курганного типу» (рис. 2, 4). На горщиках XII—XIII ст. край вінця загнутий до середини і закруглений у вигляді валика (рис. 2, 5). Знайдено уламки стінок та ручок амфор звичайного типу, які вживались у древній Русі для транспортування та збереження вина й олії. Дуже цікавою виявляється окрема група горщиків XII—XIII ст., виготовлених з ретельно відмуленої глини жовто-рожевого або рідше червоного кольору. В усьому іншому (за формою, орнаментом, технікою виготовлення, наявністю клейм на денцях тощо) ці горщики цілком тотожні звичайним, які були поширені на всій території древньої Русі (тобто сформованим з глиняного тіста із домішкою піску).

Уламки обох згаданих груп горщиків залягають у культурному шарі поселення разом. Проте в південній частині уламки з відмуленої глини зустрічаються значно рідше, в той час як на іншій площі, в тому числі на «Городищі», вони кількісно переважають.

Вищенаведені археологічні дані показують, що в древньоруський час у гирлі Трубежа існував значний населений пункт. Від звичайних поселень його відрізняє порівняно велика площа, а також наявність амфорної кераміки, яка зустрічається далеко не на всіх поселеннях. Важливою особливістю даного пункту є посуд з відмуленої глини, аналогії якому автору не відомі. Цей посуд, як і амфори, очевидно, привозився з якогось наддніпрянського древньоруського міста. За своїм характером поселення в гирлі Трубежа цілком може бути ототожнене з літописним Устям. Частина його, безсумнівно, була укріпленою, оскільки подібних поселень з великою площею, які б не мали укріплень, в Подніпров'ї не відомо. Є всі підстави вважати, що бугор «Городище» був укріплений. Його дерево-земляні оборонні споруди згоріли і згодом були повністю розмиті водою¹¹.

Безперечно, Устя не було звичайним поселенням. В околицях Переяслава воно чимсь виділялось серед інших, коли його двічі згадує літопис як об'єкт нападу половців. М. К. Каргер вважає, що Устя, як і розташований проти нього Заруб, мало охороняти брід через Дніпро, згадуваний в літопису біля Заруба¹².

Важко судити, як охоронявся цей брід, однак цілком очевидно, що ця функція була не єдиним і не основним заняттям жителів Устя. Гирло Трубежа було дуже зручним місцем для зупинки торговельних караванів, що рухалися по дніпровському водному шляху. З другого боку, значна роль в древньоруських торговельних зв'язках належала Переяславу як одному з найважливіших міст Київської Русі, що згодом стало столицею одного з найзначніших південно-руських князівств. Отже, Устя мало бути дніпровською пристанню Переяслава, де зупинялись великі дніпровські ладді переяславського купецтва.

З Устям, а в більш широкому розумінні й з Переяславом були пов'язані невеликі поселення в гирлі Трубежа, розташовані на його лівому боці, на підвищеннях над озерами. Найвиразніші сліди таких поселень виявлені за 1,5—2 км на північ від гирла Трубежа і на такій же відстані на північний схід від нього. Краще насичене культурними залишками поселення (близько 1 км на південний захід від с. Козинці) виявилось розмитим водою і розораним до материкового піску. Поселення займало вздовж озера площу 300×150 м і знаходилося на місці поселення епохи бронзи¹³. Древньоруський керамічний матеріал відноситься в основному до XII—XIII і частково до XI ст. Серед речей древньоруського часу, знайдених на поселенні А. П. Савчуком, були

¹¹ На другому, західному бугрі, очевидно, також знаходилося укріплення. Для звичайного заселення він не зовсім придатний, оскільки розташований далеко від води. В цілому поселення примикає ближче до ріки, а цей бугор розташований на протилежному краї. До того ж, незначний речовий матеріал зустрічається на ньому лише в східній частині, причому серед культурних залишків, як і на «Городищі», є сажка та розмиті водою кусочки вугілля, що походять від якихось згорілих споруд. Розглядуваний бугор має ще одну особливість, яка відрізняє його від інших частин поселення, а саме: з нього через долину Трубежа добре видно давню частину Переяслава, в той час як з «Городища» та інших частин поселення вид на Переяслав закритий пасмом кучугур, розташованих на лівому березі Трубежа за 3 км від його гирла (ці кучугури тягнуться від Трубежа вздовж Дніпра на південь і згідно з проектом будуть використані для захисту сучасного Переяслава від затоплення водосховищем Канівської ГЕС). Можливо, що ця особливість бугра була використана для спорудження на ньому сигнально-сторожового укріпленого пункту для зв'язку з Переяславом, що знаходився на відстані 8 км.

¹² М. К. Каргер. Вказ. праця, стор. 46.

¹³ У 1960 р. це поселення оглядали М. Ю. Брайчевський та Н. М. Кравченко, за останні роки кілька разів побував на ньому А. П. Савчук.

дві бронзові застібки від книг (рис. 2, 7), половинка бронзового хреста-енколпіона (рис. 2, 6), фрагментовані залізні стремено та кресало, скляні намистини, уламок шиферного прясла тощо¹⁴. Найцікавіші речі — застібки від книг та хрест-енколпіон. Вони належать до речей міського побуту і, очевидно, вказують на тісний зв'язок цієї території з Переяславом.

М. П. КУЧЕРА

К ВОПРОСУ О ДРЕВНЕРУССКОМ ГОРОДЕ УСТЬЕ НА р. ТРУБЕЖ

Резюме

Около ста лет назад в литературе утвердился взгляд о том, что упоминаемый в летописи вблизи Переяслава в конце XI и в XII в. населенный пункт Устье являлся древнерусским городом и что он должен был находиться в устье Трубежа. Однако до последнего времени древнерусские памятники в этом районе не были известны. Обследованием устья Трубежа в связи со строительством Каневской ГЭС установлено, что на его правом берегу сохранились следы большого населенного пункта XI—XIII вв., который следует отождествлять с летописным Устьем. На противоположном берегу Трубежа, над озерами прослежены остатки древнерусских поселений.

Судя по местоположению и археологическим находкам, в Устье должна была находиться торговая пристань Переяслава.

¹⁴ За відомості про ці речі автор вдячний А. П. Савчуку.